

KISS JÁNOS PÉTER

***A területi jövedelemegyenlőtlenségek strukturális tényezői
Magyarországon***

A DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Témavezető:

Dr. Nemes Nagy József

tanszékvezető egyetemi tanár, az MTA doktora
(ELTE Regionális Tudományi Tanszék)

Szegedi Tudományegyetem
Természettudományi Kar
Földtudományi Doktori Iskola

Budapest–Szeged

2007

I. Bevezetés, célkitűzések

A rendszerváltás időszakában bekövetkezett változások egyik legfontosabb, a közvélemény által is érzékelt eleme a társadalmi egyenlőtlenségek növekedése volt Magyarországon. Különösen szembeötlő megnyilvánulása volt e folyamatnak a földrajzi differenciálódás. Ezen belül is kiemelt figyelmet kapott az addig viszonylag mérsékelt *makroregionális* tagozódás gyors növekedése, amely sokakban keltette–kelti az ország két (esetleg három vagy több) részre szakadásának, s a fejlettségi „lejtő” egyre meredekebbé válásának állandósuló érzetét. A területi különbségek növekedése átlépte a legtöbb társadalomtudomány – így a közgazdaságtan és a szociológia – hazai művelőinek, sőt a politika „csinálóinak” ingerküszöbét is. A változás, és ennek nyomán a területfejlesztésnek a társadalmi közgondolkodás előterébe kerülése a társadalomföldrajz számára azonban alapvetően pozitív hatással járt, mivel hosszabb szünet után újra megnövelte az érdeklődést a tudományág, különösen az „átmenet” területi folyamatainak kutatása iránt. Nem véletlen, hogy ez a kérdéskör vált a legnépszerűbb témává a társadalmi térfolyamatokkal foglalkozó kutatók körében az elmúlt másfél évtizedben.

Ebbe az általános trendbe illeszkedik dolgozatom is: a területi differenciálódást, illetve ennek magyarázó tényezőit vizsgálom a rendszerváltás óta eltelt periódusban. Elemzésemet a sokdimenziós területi egyenlőtlenségrendszer egyik legnyilvánvalóbb elemének, a gazdasági-anyagi jellegű különbségeknek a bemutatására koncentrálok. Konkrét vizsgálataim két, meghatározó jelentőségű jelzőszám – a *gazdasági* differenciálódásra utaló területi GDP, illetve a *társadalom* tagjainak anyagi jólétét kifejező bruttó személyi jövedelem – területi egyenlőtlenségeire fókuszálnak. A választás oka többrétű. Egyrészt a nemzetközi gyakorlatban is ez ma a legáltalánosabb vizsgálati irány, erre épül a „hivatalos” európai uniós és hazai területi fejlettségi besorolások többsége is. Másrészt, a „hétköznapi” értelmezések is ezt tekintik az egyenlőtlenségek legmeghatározóbb tényezőjének. Harmadszor, szakmai körökben általánosnak tekinthető az az álláspont, hogy az 1990-es években a magyarországi területi fejlődés főszereplőjévé a gazdaság vált. Empirikus szociológiai kutatások is azt igazolták, hogy a rendszerváltás után az emberek általános státuszának meghatározói közül az anyagi természetű egyenlőtlenségek szerepe növekedett meg leginkább. Végül, mérési szempontok is indokolják a témaválasztást: miután a jövedelmek egyértelmű mértékegységgel rendelkeznek, nemzetközi összehasonlításokra és bonyolultabb elemzési eljárásokra is alkalmasak.

A jövedelemkülönbségek okainak elkülönítésére a térbeli és a társadalmi tényezők, illetve a strukturális és nem strukturális hatások megkülönböztetésével önálló klasszifikációt hoztam létre. (Az ábra két oszlopa a társadalmi és a területi, két sora pedig a strukturális és a nem strukturális természetű tényezők megkülönböztetését jelzi.)

A területi jövedelemegyenlőtlenségeket meghatározó tényezők (saját szerkesztés)

<p><u>Nem strukturális természetű területi sajátosságok (lokalitás):</u> az egyes helyek egyedi sajátosságaiból építkező, földrajzi tényezők. Pl.: természeti erőforrások, fogyasztópiac, kulturális tradíciók, a helyi elitek érdekérvényesítő képessége, a helyi társadalom innovációs képessége, önkormányzati stratégiák, stb.</p>	<p><u>Nem strukturális természetű társadalmi tényezők:</u> pl. fogyasztási és kulturális minták, presztízs, a társadalmi intézmények és szabályozás, az állami gazdaság- és szociálpolitika, közvetlen külső beavatkozások (hazai és EU-s támogatások) stb.</p>
<p><u>Területi struktúrák (regionalitás):</u> a térbeliség önálló hatása, a fekvés és az elérhetőség paraméterei. Pl.: Kelet-Nyugat, Észak-Dél, szomszédság, centrum-periféria; a tér kitüntetett pontjainak (központok, csomópontok, határok) elérhetősége és távolsága</p>	<p><u>Társadalmi struktúrák:</u> demográfiai összetétel (pl. korok, nemek, vallások, etnikumok szerinti csoportok); településméret és településtípus szerinti összetétel; iskolázottsági csoportok; a társadalmi munkamegosztás csoportjai (a keresők megoszlása tulajdonviszonyok, ágazatok, illetve a munka jellege - fizikai, szellemi stb. - szerint), stb.</p> <p>a gazdaság szerkezete különböző szempontok szerint (méret, szervezeti forma, ágazat stb.)</p>

Legfontosabb kutatási hipotézisem az volt, hogy a „gazdag” és „szegény” térségek közötti jövedelmi különbségek alakításában a társadalom és a tér *strukturális* tagolódásának van a legnagyobb szerepe. Ezen belül is nagyobb szerepű – az egyenlőtlenségeket jobban magyarázza – a *társadalmi* struktúrák hatása, mint a térbeliség önálló hatóereje. A látszat ellenére tehát a jövedelemmel közvetlenül össze nem függő társadalmi struktúrák – zömében történetileg kialakult, és hosszú időtávon keresztül ható, az ábrán sötéttel jelölt tényezők – területenként eltérő arányai határozzák meg a jövedelmi viszonyok *területi* mintázatát is. E tényezőcsoport, a társadalmi struktúrák felől kiindulva azonban valójában a területi kutatások alapkérdésének – tér és társadalom viszonyrendszerének – jobb megismerését célozta kutatásom, kísérletet téve ugyanakkor a jövedelmi egyenlőtlenségek hatótényezőinek elkülönítésére, jelentőségük összemérésére is.

Munkám hangsúlyozottan empirikus megközelítésű, sőt elsődlegesen tényfeltáró, alapkutatás jellegű. Úgy vélem ugyanis, hogy számos részletkérdés feltáratlan még a rendszerváltás utáni időszak területi egyenlőtlenségi viszonyai kapcsán. Ilyen egyebek mellett néhány, a rendszerváltás utáni időszakon *belüli* markáns változás, s ezek magyarázata, valamint néhány olyan fontos összefüggés, amely nem közismert, vagy legalábbis nem kapott kellő figyelmet: pl. a fejlettség és a fejlődés eltérő térbeli képe, a területi GDP-adatokban

megjelenő ingázási hatás, a területi egyenlőtlenségi viszonyok nagyfokú időbeli stabilitása, vagy az ipar szerepe.

II. Alkalmazott módszerek és adatforrások

A munka kisszámú alapadattal operál, a hangsúlyt inkább ezek minél kifinomultabb elemzésére helyezi. Az első fő részben két adatsort elemeztem: a KSH hivatalos megyei GDP-adatait 1994-től 2005-ig, illetve az egy lakosra jutó bruttó személyi jövedelmek APEH-től származó adatsorát 1988-tól 2005-ig. A nemzetközi összehasonlítások alapjaként az Eurostat „REGIO” adatbázisa, illetve internetes gyűjtésből származó regionális GDP-adatok szolgáltak. A második fő részben, az adóköteles jövedelmek 2003-as kistérségi különbségeinek magyarázatára a társadalmi struktúra 7 dimenziójának összesen 13 változóját használom, amelyek zöme a 2001-es népszámlálásból, kisebb része a KSH 2003-as „T-STAR” adatbázisából származik. A cigány lakosság létszámára vonatkozó információk Bajmócy Péter több forrásból származó adatbázisán alapulnak. A területi hatások mérésére 8 paramétert használtam. Ezek egy része a KSH-tól származik (a települések koordinátái), az elérhetőség 2002-es adatainak többsége a Terra Stúdió Kft. terméke. Három alapadat (a legközelebbi kistérségközpont, illetve az osztrák határ elérésének ideje, valamint a szomszédos kistérségek átlagos jövedelme) saját, térinformatikai számítás és programozás eredménye. Emellett felhasználtam a 2001-es népszámlálás egy, csak az interneten elérhető településsoros – 3135x30 cellás – ingázási tábláját, a 4. fejezetben pedig az 1910-es népszámlálás (Győri Róbert és Bajmócy Péter által feldolgozott), illetve az 1960-as és az 1980-as népszámlálások TEIR-ből származó települési adatsorait is.

A jövedelmi folyamatok vizsgálatára, illetve az egyenlőtlenségek magyarázatára döntően statisztikai apparátust használtam. A munka módszertani megközelítmódja *szükségképpen* matematikai-statisztikai jellegű: az országos szintű, átfogó, s tényeket, nem pedig vélekedéseket vizsgáló elemzésekhez álláspontom szerint ma is a kvantitatív eszköztár a leghatékonyabban alkalmazható eszköz a kutató számára. Célkitűzésem módszertani is: a kifinomultabb elemzési eszköztárban, a többoldalú megközelítésekben rejlő, számos többletinformációt kínáló lehetőségek bemutatása. Így például a jövedelmi különbségek nagyságának mérésére a területi koncentráció négyféle indexét is felhasználtam (Hoover-, Gini-, Éltető–Frigyes index, súlyozott relatív szórás). A területi egyenlőtlenségeket befolyásoló hatások illusztrálására és elemzésére összesen közel száz tematikus térképet készítettem, amiből a dolgozatban mintegy hatvanat közlök. A dolgozat sajátos módszertani

eszközét jelenti két becslés: az ingázás hatásától „megtisztított” 2004-es megyei GDP-adatok, illetve a kistérségi lakossági jövedelmek 1988 és 2005 közötti reálértékeinek meghatározása. Ilyen számítások eredményeit idáig nem publikáltak a hazai szakirodalomban. A jövedelmi súlypontok elmozdulásának két tényezőre (népességváltozás + fajlagos jövedelemváltozás) bontása, amely pontosabb elemzést tesz lehetővé, szintén saját „fejlesztés”. A hazai területi elemzések között ugyancsak újdonságnak tekinthető – bár módszertani értelemben teljesen hétköznapi – a megyei GDP volumenindexeinek kiszámítása és részletes értékelése.

Az összefüggésvizsgálatok leggyakoribb módja korrelációs számítások és a – nem minden esetben lineáris – regressziós modellek számítása, emellett nagyszámú szórásdiagramot is készítettem. Közlöm két, statikus területi elemzésekre különösen ritkán használt shift-analízis eredményét is. A komplex strukturális hatások meghatározását háromféle módon végzem el: ezek közül kettő – többváltozós regresszió és főkomponens-analízis – közismert, a harmadik egy eredetileg Jánossy Ferencről származó módszer célszerű továbbfejlesztése. A munka legfontosabb, más területi elemzésekben is jól használható módszertani újítása azonban véleményem szerint a területi egyenlőtlenségek strukturális és „lokális” tényezőinek elkülönítésére alkalmas eljárás, amely az egyváltozós lineáris regressziós modell eredményeinek célszerű csoportosításán alapul.

III. Kutatási és szakirodalmi előzmények

Dolgozatom – alapvető földrajzi szemlélete mellett – regionális tudományi megközelítésű, de épít más társadalomtudományok, elsősorban a szociológia elméleteire és fogalomkészletére is.

A téma a magyar területi kutatások főáramába – az „átmenetet”, illetve az „új térszerkezetet” elemző munkák sorába – illeszkedik. Tágabb értelemben véve ezért előzményei mindazon hazai tanulmányok, amelyek országos áttekintésben, általában valamelyik kitüntetett területi szintre – megye, régió, kistérség, netán a városállomány – fókuszálva vizsgálták az átalakulást. Különösen a gazdasági természetű regionális egyenlőtlenségek keresztmetszeti és/vagy időbeli áttekintésére vállalkozó munkák emelhetők ki előzményként (Csatári 1996, Cséfalvay 1995, Dobosi 2003, ECOSTAT 2003, Enyedi 1996, 2004, Faluvégi 2000, 2004, 2005, Hahn 2004, Hrubí 2000, Kovács T. 2002, Kovács Z. 2004, Lengyel 2000, Lukovics 2007, Nagy 2002, 2007, Nemes Nagy 2005, Németh 2003, Rechnitzer 1993).

Külön is érdemes kiemelni azon publikációkat, amelyek hozzám hasonlóan a

jövedelmi típusú egyenlőtlenségekkel foglalkoztak. Két jövedelmi mutatóm közül érdekes módon a GDP az, amelyik ritkábban került „terítékre” önálló vizsgálati témaként (GKI 2004, Lócsei–Németh 2006, Nemes Nagy 2006), a kutatók többsége számára csak mint *egyik* lehetséges egyenlőtlenségi mutató jelenik meg (Lengyel 2000, Nagy 2002, 2007, Lukovics 2007). Ám a „hivatalos” GDP-számítások előtti időszakra vonatkozó kutatói becslések (Bartke 1971, Barta 1977, Rechnitzer 1988, Nemes Nagy 1995, 2005) szemléletéből sokat profitáltam, mint ahogy a GDP-számítások módszertanával (Farkasháziné–Hüttl 1996, Gábrriel–Hüttl 1996, Brucknerné–Gether 2003) foglalkozó írásokból is.

Jóval gyakoribbak a lakossági jövedelmek területi megoszlását elemző tanulmányok. A legtöbben a személyi jövedelmek egyenlőtlenségeivel foglalkoznak (Bódi–Obádovics–Mokos 1999, Dusek 2004, 2005, Kovács Cs. 1993, Major–Nemes Nagy 1999, Lócsei 2002), de több kísérlet történt ennél szélesebb jövedelmi kör területi egyenlőtlenségeinek becslésére, illetve értékelésére is (Adler–Skultéty 2005, GFK 2006, Jakobi 2002, Kenyeres–Keszthelyiné 2006, Kovács Cs. 1996, Szabóné 1996).

Viszonylag ritkák, szűkebb kutatói körhöz kötődnek a jövedelemkülönbségek, sőt általában véve a területi egyenlőtlenségek *magyarázatára*, tényezőinek elkülönítésére vonatkozó empirikus vizsgálatok. Ide sorolható például Barta (2003) az iparra, Abonyiné (2001) és Barta–Bernek–Nagy (2003) a külföldi működőtőke, illetve Tóth (2005) az autópályák szerepére, s Nemes Nagy–Jakobi–Németh (2001) a településszerkezeti tényezőkre kiterő vizsgálatai. Külön kiemelendők Nemes Nagy József és Németh Nándor többváltozós regressziós elemzései (pl. Németh 2003, Nemes Nagy–Németh 2005), amelyek több tényező önálló és együttes hatását vizsgálják, s így az én közelítemhez leginkább hasonlónak tekinthető munkák. Ezekben számos strukturális tényező vizsgálata is megjelenik, de vagy kizárólag a *térbeliség* hatótényezőire koncentrálnak, vagy pedig a térbeli és társadalmi struktúrák elemei egyaránt szerepelnek bennük. A társadalmi–gazdasági struktúrák szerepét kiemelő területi vizsgálat csak kivételképpen fordul elő (pl. G. Fekete (1991), Barta (2003) és különösen Czirfusz (2007) munkája). Így, noha a szociológiai munkáknak ez az egyik leggyakoribb iránya (Ferge 1969, 2002, Kolosi 1987. 2000, Tóth 2003, 2005), a *területi* egyenlőtlenségeknek *elsődlegesen* a társadalmi struktúra felől történő közelítésére nemigen akad példa: munkám e szempontból újszerűnek tekinthető a hazai területi kutatásokban.

IV. Kutatási eredmények és következtetések

A területi jövedelmi egyenlőtlenségek változására és magyarázatára vonatkozó elméletek rövid bemutatása, és a rendszerváltás utáni területi differenciálódással foglalkozó hazai szakirodalom áttekintése (1. fejezet) után három, tematikailag jól elkülönülő fejezetben foglalom össze kutatásom eredményeit.

A 2. fejezet – a jövedelmi adatokkal kapcsolatos problémák áttekintése után – a hazai területi jövedelemegyenlőtlenségek 1988 és 2005 közötti változási tendenciáit mutatja be és értékeli, elsősorban a *konvergencia–divergencia* fogalompárhoz kapcsolódóan. A kutatás megerősítette a szakirodalom megállapításait, amely szerint 1988 és 1994 között nagymértékben nőttek a térségek közötti jövedelmi differenciák, majd az évtized második felében – különösen a lakossági jövedelmeket tekintve – lelassult a differenciálódás. Munkám eredményeként azonban egyértelművé vált, hogy nagyjából 2000-től kezdődően egy újabb, harmadik szakasz kezdődött a területi jövedelmi folyamatokban. Több, egymástól független eljárás (koncentrációs mutatók, korrelációs összefüggések, súlypont-számítás) is bebizonyította ugyanis, hogy a divergencia szakasza véget ért, és 2000-től 2005-ig területi kiegyenlítődés, a jövedelmek konvergenciája következett be. Különbség ugyanakkor, hogy míg a GDP-t tekintve csupán enyhébb fokú béta-konvergencia mutatható ki, addig a lakossági jövedelmek esetében minden területi szinten jelentős szigma-konvergencia is lejátszódott, s az egyenlőtlenségek mértéke kb. az 1994-es év szintjére esett vissza. Kedvezőtlen azonban, hogy a kiegyenlítődés időszaka összefüggött a magyar gazdasági növekedés szerkezeti torzulásaival, így félő, hogy csupán átmeneti lesz.

Széleskörű nemzetközi összehasonlítást végezve az is kiderült azonban, hogy – az európai összevetésben legfeljebb közepes mértékű *társadalmi* különbségekkel szemben – a *regionális* jövedelmi különbségek hazánkban ma jóval nagyobbak, mint az európai országok többségében, és annál is, ami az ország számára a Williamson-hipotézisből következne. A számítások szerint, noha még ma is a Budapest és a vidék közötti differenciák adják a területi jövedelemkülönbségek nagyjából felét, e dimenzió szerepe, különösen a lakossági jövedelmeket tekintve, csökkenő. A kilencvenes évek végéig erősen növekedett viszont a vidéki térségeken *belüli* makroregionális tagolódás, s az azt követő kiegyenlítődés is éppen e tekintetben volt a legkisebb.

A – Magyarországon eddig még nem publikált – megyei GDP-volumenindexek számítása révén kiderült azonban, hogy a gazdasági növekedés erőteljes területi különbségei ellenére a kilencvenes évek közepe óta két megyét (Békés, Tolna) kivéve valamennyi megye

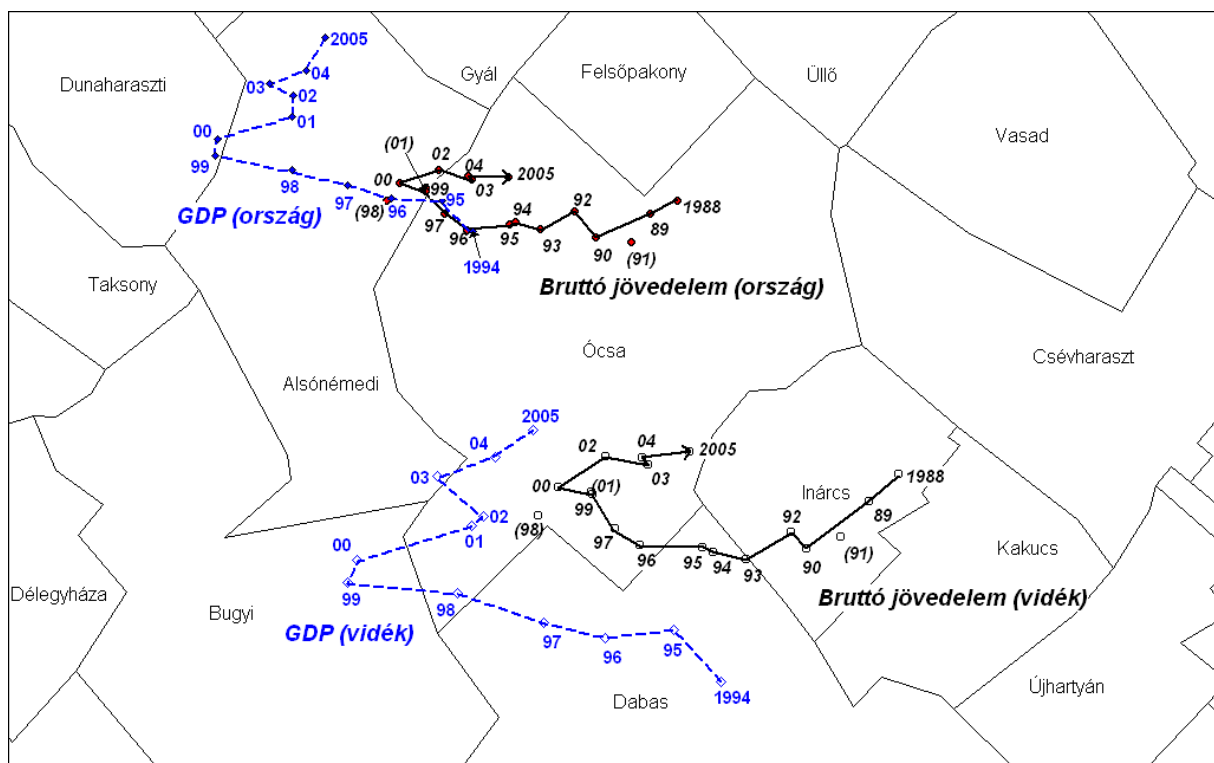
közeledett az Európai Unió 25 tagállamának átlagához. A növekedés éllovasai az 1994–2000-es időszakot tekintve, illetve 1994-től 2005-ig összességében is az Észak-Dunántúl és Közép-Magyarország megyéi voltak. 2000 után azonban, az ipari dinamika kifulladására miatt a korábban vezető Észak-Dunántúl megyéi váltak a növekedés sereghajtóivá (évi 1% alatti ütem). A kiegyenlítődés tehát jelentős részben az ő stagnálásukkal magyarázható. Az egyetlen kivétel a szocialista korszak éllovasa, Komárom-Esztergom, amely viszont 2005-re újra a megyei rangsor élére került. Rajta kívül az átlag fölött növekedett Pest, és a keleti országrész elmaradott megyéi is. Az 1994 óta eltelt időszakban így összességében a Dél-Alföld és a Dél-Dunántúl megyéi, valamint Jász-Nagykun-Szolnok és Nógrád fejlődtek a leglassabban, évi átlagban mindössze 1,5–3%-kal. Kiderült, hogy a GDP növekedésében erőteljes Észak–Dél megosztottság is van. A lassabban növekedő térségek többsége a rendszerváltás körüli válság óta rendre délen található – a leglassúbb növekedés Dél-Alföldet és Dél–Dunántúlt jellemzi –, a dinamikus megyék (1994-től 2000-ig Észak-Dunántúl és Közép–Magyarország, az ezredforduló óta pedig Komárom, Pest, Budapest és Borsod) mind északiak.

Az egyes térségekben élő *emberek* közötti egyenlőtlenségek mérése szempontjából a fajlagos GDP-adatokat valamelyest torzítja a megyék határát átlépő ingavándor-forgalom. Az e hatás mérésére végzett, Magyarországon újszerűnek tekinthető számításaim azt mutatták, hogy – bár a fejlettség térszerkezetének legalapvetőbb vonásait nem érinti – az ingázási hatás nélkül Budapest GDP-je 10%-kal kisebb, Pest megyéé pedig mintegy 30%-kal nagyobb lenne, de érzékelhetően javulna Komárom-Esztergom és Fejér megye pozíciója is.

A hosszabb (1988-ban kezdődő) időszakkal és kisebb területi egységekre is rendelkezésre álló *személyi jövedelmek* adatainak elemzésével egyértelműen igazoltam, hogy az egyenlőtlenségek *mértékének* növekedése ellenére az ország regionális tagolódásának alapvető vonásai megegyeznek a rendszerváltás előtti időszakéval. Ám bebizonyosodott az is, hogy az észak-dunántúli megyék – az osztrák határ mentén a már rendszerváltást követően is, de főképpen az 1994 és 2000 közötti periódus ipari dinamikájának köszönhetően – növelték előnyüket. Különösen az Észak-Dunántúl kisvárosi és a falusi térségeinek fejlődése szembeötlő az ország más régióihoz képest. A jövedelemnövekedésben a legegységesebb regionális karaktert ez az időszak mutatta: Közép-Magyarország és Észak-Dunántúl kistérségeiben alig fordult elő átlag alatti növekedés, míg a keleti és déli országrészben szinte csak ilyen kistérségeket találunk. A 2000 utáni fordulat azonban e tekintetben még határozottabb: a Dunától keletre fekvő megyék mindegyikében gyorsabb volt a – nem kis részben a 2001–2003-as központi béremeléseknek köszönhető – növekedés, mint (Komáromot kivéve) a Dunántúlon bárhol is. Ezzel együtt, az 1988–2005-ös időszak

egészének egyértelmű nyertese a Nyugat-Dunántúl, Budapest és agglomerációja, illetve az elmaradott régiókban levő megyeszékhelyek kistérségeinek többsége. A legnagyobb *vesztések* jelentős része egykori „szocialista” bányászati és nehézipari térség, ám négy nagyobb, súlyosan leszakadó, egybefüggő kistérségcsoport is elkülöníthető: Észak-Magyarországon az országhatár mentén; Baranya, Somogy, és Tolna határvidékén; a Tisza mentén az Alföld közepén; illetve a Duna mentén Kalocsától Bácsalmásig. Egy egyszerű becslési eljárással a kistérségek jövedelemnövekedésének *abszolút* volumenét kimutatva kiderült, hogy az 1988-tól 2005-re bekövetkezett reáljövedelem-növekedés mértéke (amelynek nagyobb része Észak-Dunántúlt és Közép-Magyarországot kivéve szinte mindenhol a 2000 utáni időszak eredménye) kistérségi szinten rendkívül szélsőségesen eltérő (-24%-tól +55%-ig, az átlagos +23%-kal szemben). 24 kistérségben még 2005-ben sem érte el a jövedelmi színvonal az 1988-as szintet.

A jövedelmi súlypontok időbeli elmozdulásai (2005-ös standard népességeloszlás)

A 3. fejezet 2003-ra vonatkozó keresztmetszeti elemzése során a kistérségek közötti jövedelmi különbségek tényezőinek elkülönítését egy általam kidolgozott, újszerű – de széles körben elterjedt társadalomelméleti megközelítésre alapozott – klasszifikációt használva végeztem el. Hipotézisemet a fejezetben bemutatott számításokkal ellenőrizve kiderült, hogy a hazai területi jövedelemkülönbségek hátterében elsődlegesen *strukturális* tényezők állnak, s ezen belül a *társadalmi* struktúrák szerepe felülmúlja a *térbeliség* (a regionalitás) önálló

hatóerejét. A fejezetben fontos szerepet kap a különböző strukturális tényezők térbeni konzisztenciájának vizsgálata is: e tekintetben a társadalmi struktúra különböző dimenzióinak igen hasonló területi szerkezetét mutatta ki. Az ilyen módon jelentkező erőteljes strukturális előnyöket vagy hátrányokat ráadásul a kistérségek nagyobb részében a térbeli struktúrák, a regionalitás önálló hatása is erősíti.

E fejezet első részében a társadalmi struktúra hét kiválasztott dimenziójának – iskolázottság, településméret, korösszetétel, etnikai szerkezet, foglalkoztatás, ágazati szerkezet, munkajelleg – területi szerkezetét mutatom be röviden, zömmel egyszerűbb területi egyenlőtlenségi mutatók és kartográfiai módszerek alkalmazásával. Megállapítható, hogy ezek egy része inkább regionális eloszlású, másik csoportjuk viszont inkább a településhierarchia (az adott kistérség nagyvárosi vagy kistelepülési jellege) szerint tagolódik. Az egyes tényezők jövedelemszinttel való összefüggését egyváltozós regressziós modellek segítségével jellemezve egyaránt legalább közepes erősségű összefüggés mutatkozott. Egyértelműen kiderült azonban, hogy a strukturális egyenlőtlenségrendszer központi, legnagyobb jelentőségű eleme napjainkban a területi egységeket tekintve is az *iskolázottság*: ennek területi különbségei önmagukban is 78%-ban magyarázzák a jövedelmek varianciáját. A regressziós modell és a shift-analízis egybehangzó eredményei is arra utalnak, hogy a kistérségek többségének jövedelmi helyzete jól levezethető a képzettségi különbségekből. A struktúrától független („lokális”) tényezők ugyanakkor minden vizsgált dimenziót alapul véve igen hasonló, karakteres területi mintázatot mutattak. A „lokális” hatások pozitív irányban módosítják a jövedelemszinteket Észak-Dunántúl és Közép-Magyarország kistérségeinek nagyobb részében – különösen a kilencvenes évek multinacionális ipari beruházásainak színhelyéül szolgáló kisvárosi körzetekben –, és alapvetően negatív irányban Kelet- illetve Dél-Magyarországon. Bizonyítást nyert az is, hogy napjainkban a vizsgált dimenziók közül a foglalkoztatás ágazati struktúrája, ezen belül az ipar szerepe a legfüggetlenebb a társadalmi struktúra más dimenzióitól, és ez változtatható a leggyorsabban. A nagy iparvállalatok letelepedése pedig jelentősen javítani képes a foglalkoztatási helyzetet, s ezen keresztül a jövedelmek szintjét is.

A társadalmi struktúra „összesített” hatásának mérésére végzett három különböző vizsgálat (az egyváltozós regressziók eredményeinek Jánossy Ferenc módszerével végzett összesítése, főkomponens-analízis és többváltozós regresszió) lényegileg ugyanazt az eredményt hozta. A társadalmi struktúra egymással is erősen összefüggő tényezőinek hatása a kistérségek kb. háromnegyedében fontosabb a „nem strukturális” hatásoknál. Összességében a társadalmi struktúra háromféle módszerrel meghatározott komplex mutatói – a szociológiából

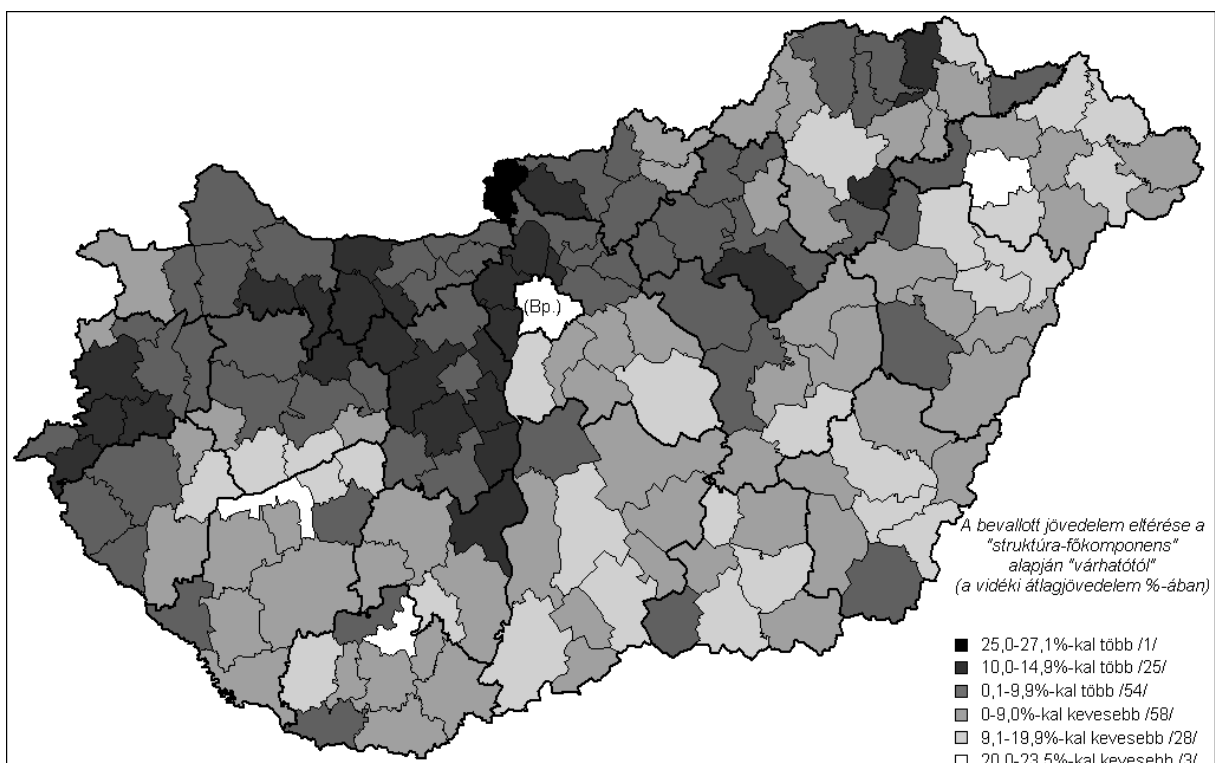
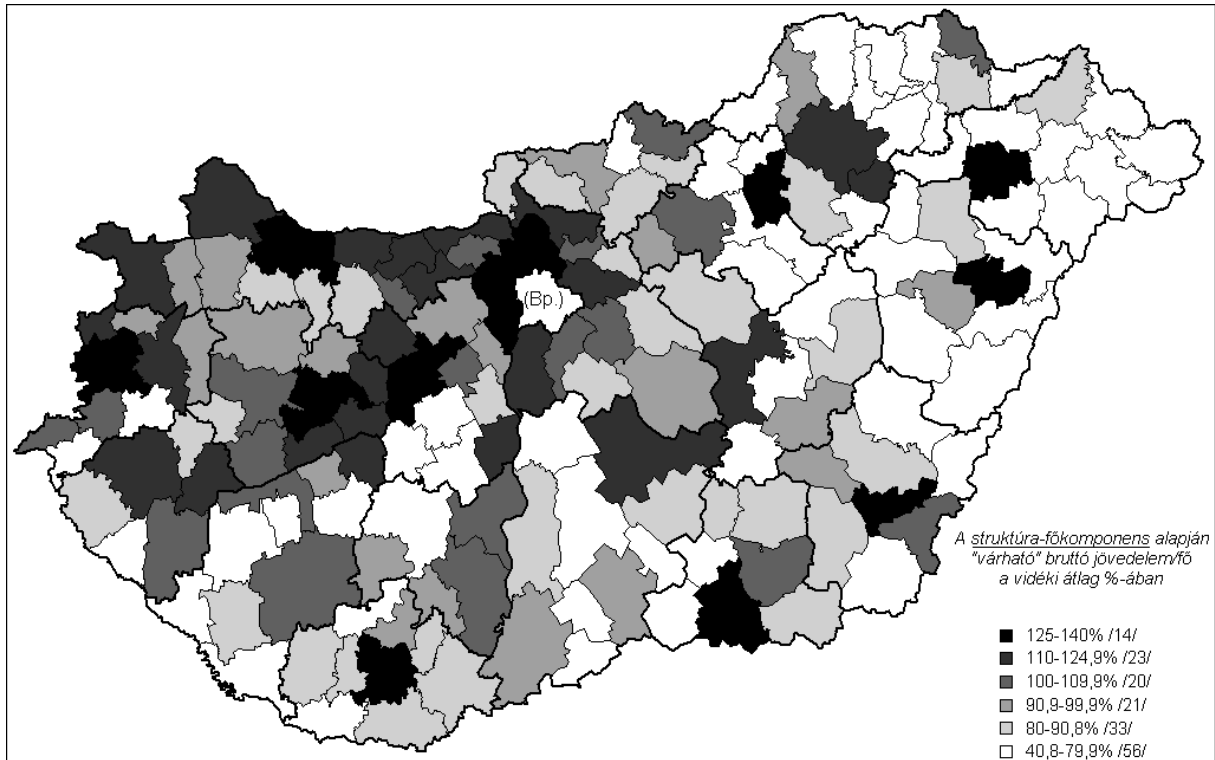
kölcsönzött kifejezéssel: a térségek „általános státusa” – egyaránt kb. 85%-ban magyarázták a térségek jövedelmi differenciáit, míg a területi paraméterek (a regionalitás) legjobb magyarázó erejű regressziós modellje is mindössze 62%-ban. A számítások tehát igazolták legfontosabb hipotéziseimet a struktúrák jövedelemalakító hatására vonatkozóan, és egyúttal arra is utalnak, hogy az előnyös vagy előnytelen fekvés hatásai könnyebben módosíthatók, mint az előnyös vagy előnytelen társadalmi struktúráé.

A 4. fejezet újra az időbeliség szempontját emeli be a tér és társadalom viszonyrendszerének vizsgálatába. A kistérségek hosszú (százéves) és középtávon (1988 óta) bekövetkezett pozícióváltozását összehasonlítva a 2003-ra vonatkozó eredmények általánosíthatósága is igazolódott. A mélyen rögzült, s időben lassan változó társadalmi és térbeli struktúrák meghatározó szerepe miatt a területi egyenlőtlenségek térképe nagyfokú állandóságot mutat. Az 1910-es népszámlálás két, eltérő társadalmi háttérű, egymást jól kiegészítő mutatójából komplex fejlettségi indexet szerkesztve, és azt a kistérségek 2003-as jövedelmi rangsorával összevetve nagyfokú hasonlóság, +0,66-os rangkorreláció adódott. A jelentősebb változások háttérében ugyanakkor legtöbb esetben az ipar (az iparosítás vagy az ipari hanyatlás) áll. Ez azért sem véletlen, mert, mint azt korreláció-számításokkal igazoltam, az 1970-es évek végéig nem az iskolázottság, hanem a foglalkozási szerkezet volt a strukturális egyenlőtlenségrendszer központi szerepű dimenziója. Az 1988 és 2005 között bekövetkezett jövedelemváltozásokban ugyanakkor az iskolázottság és az iparosítás szerepe egyaránt fontos. A legnagyobb nyertesek kivétel nélkül az 1990 utáni iparosításban érintett észak-dunántúli térségek, a legnagyobb visszaesők ugyanakkor a leépülő bányászat és az egykori szocialista nehézipar körzetei. (Míg a téti kistérség 77 helyet lépett előre a rangsorban 17 év alatt, a komlói 101-et zuhant vissza!). Ugyanakkor erősödött az iskolázottság szerepe: különösen az 1988-ban nagy inkonzisztenciával jellemezhető térségekben közeledett egymáshoz az iskolázottsági és a jövedelmi pozíció, méghozzá rangsorbeli és földrajzi elhelyezkedésüktől szinte függetlenül.

Mindebből két fontos következtetés adódik a regionális politika számára. Egyrészt, az egymás hatását erősítő struktúrák meghatározó ereje miatt a területfejlesztés lehetőségei nagymértékben korlátozottak a területi egyenlőtlenségek megváltoztatására. Másrészt, a beavatkozások két strukturális dimenzióban ígérnek leginkább a siker lehetőségét. Rövid távon – elsősorban munkahelyteremtő hatása miatt – napjainkban is az iparosítás tűnik a leghatékonyabb területfejlesztési eszköznek. Tartósabb és főleg fenntarthatóbb jövedelmi kiegyenlítést azonban elsődlegesen az iskolázottság területi differenciáinak mérséklése –

különösen a közoktatás esélyegyenlőtlenségeinek csökkentése, a hátrányos helyzetű csoportok és térségek pozitív diszkriminációja – hozhat.

A kistérségek 2003. évi jövedelemszintje kizárólag a társadalmi struktúra tényezőit (fent) illetve csak a társadalmi struktúrából nem levezethető („lokális”) tényezőket figyelembe véve (lent), főkomponens-analízis alapján. A két hatás együttesen alakítja a bevallott jövedelmet. A kategória határok a térképeken azonosak.

V. Az értekezés témakörében megjelent publikációk (1998-2007)

- Kiss János (1998): Az ágazati gazdaság szerkezet szerepe a regionális differenciálódásban. In: *Tér és Társadalom* 1-2. 138-162. old.
- Kiss János Péter (2001): Dinamika az elmaradottságban? Szabolcs-Szatmár-Bereg megye és Nyíregyháza fejlődése az 1990-es években. In.: Maarten Keune–Nemes Nagy József (szerk.): *Helyi fejlődés, intézmények és konfliktusok a magyarországi átmenetben.* (Regionális tudományi tanulmányok 5.) ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest. 125-149. old.
- János Péter Kiss (2001): Industrial Mass-Production and Regional Differentiation in Hungary. In: *European Urban and Regional Studies* 4. 321-328. old.
- Kiss János Péter (2003): Az alföldi városok fejlődésének adottságai az 1990-es évek új feltételrendszerében. In: Timár Judit – Velkey Gábor (szerk.): *Várossiker alföldi nézőpontból.* MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet – MTA Társadalomkutató Központ, Békéscsaba–Budapest 39-54. old.
- Kiss János Péter (2003): A kistérségek 2000. évi GDP-jének becslése. In: Nemes Nagy József (szerk.): *Kistérségi mozaik.* (Regionális tudományi tanulmányok 8.) ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Bp. 39-54. old.
- Jakobi Ákos – Kiss János Péter (2003): A lakossági jövedelmek kistérségi becslése. In: Nemes Nagy József (szerk.): *Kistérségi mozaik.* (Regionális tudományi tanulmányok 8.) ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Bp. 55-86. old.
- Kiss János Péter (2004): Az Alföld fejlődési esélyeiről – egy évtized kutatásai tükrében. In: Nemes Nagy József (szerk.): *Térségi és települési növekedési pályák Magyarországon.* (Regionális tudományi tanulmányok 9.) ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Bp. 91-106. old.
- Kiss János Péter – Lócsei Hajnalka (2005): Kistérségtípusok a Tisza mentén. In: Nemes Nagy József (szerk.): *Régiók távolról és közelről.* (Regionális Tudományi Tanulmányok 12.) ELTE Regionális Földrajzi Tanszék – MTA-ELTE Regionális Tudományi Kutatócsoport, Bp. 83-142. old.
- Kiss János Péter – Lócsei Hajnalka (2006): Kistérség a sor végén. Bodrogközi hátrányok. In: *Falu Város Régió* 2. 36-42. old.
- Kiss János Péter – Németh Nándor (2006): Fejlettség és egyenlőtlenségek. Magyarország megyéinek és kistérségeinek esete. *Budapesti Munkagazdaságtani Füzetek (BWP)* 8. MTA Közgazdaságtudományi Intézet – Budapesti Corvinus Egyetem Emberi Erőforrások Tanszék, Budapest.
- Németh Nándor – Kiss János Péter (2007): Megyéink és kistérségeink belső jövedelmi tagoltsága. *Területi Statisztika* 2007/1. 20-45. old. A Területi Statisztika 2006. évi Kovács Tibor pályázatán 1. díjat nyert tanulmány.